گوڤارا ئەكاديمی یا زانكویا نەوروز (المجلة الأكاديمية لجامعة نوروز)، پ.١٢ ژ.٤، ٢٠٢٣
حقوق الطبع والنشر ©2017. هذه مقالة الوصول اليها مفتوح موزعة تحت رخصة
المشاع الابداعي النسبي – CC BY-NC-ND 4. 0.، e-ISSN: 2520-789X
https://doi.org/10.25007/ajnu.v12n4a1497

ڕۆڵی ئەربلییەكان لە پۆستە كارگێڕییەكانی وڵاتی شام و میسر لە چەرخەكانی (7- 9ك/ 13- 15ز)

ئەم توێژینەوەیە بەشێكە لە ماستەرنامە لە ژێر ناونیشانی (ڕۆڵی كارگێڕی و زانستی ئەربلییەكان لە وڵاتی شام و میسر)

سمیرعبدالرزاق إسماعیل، بەشی مێژوو، فاكولتی زانستە مرۆڤایەتیەكان، زانكۆی زاخۆ، زاخۆ، هەرێمی كوردستان- عێراق
پ. د. خطاب إسماعیل أحمد، بەشی مێژوو، فاكولتی زانستە مرۆڤایەتیەكان، زانكۆی زاخۆ، زاخۆ، هەرێمی كوردستان- عێراق

پوختە

ئەم توێژینەوەیە لە ئەربلی وكەسەكانی كە دەكەونە سنوری جوگرافیای ئەربل وەك: هەزبانی، زرزاری، خەڵەكانی وئیخنائی دەكۆڵێتەوە و ناسینی ئەم كەسانە و ڕۆڵیان لە پۆستە كارگێڕییەكان لە وڵاتی شام و میسر دەخاتە ڕو. ئەم كارەش بە گەڕانەوە بۆ چەندین پەرتووكی مێژوویی و ژیانی كەسایەتییەكان (التراجم) و پەرتووكی پێناسەكان ئەنجامدراوە. سەرەتای توێژینەوەكە بە دەروازەیەك دەربارەی ناو جوگرافیای ئەربل دەستپێدەكات دواتر دێتە سەر هۆكارەكانی كۆچكردنی ئەربلییەكان لە لایەنی ئابوری و زانستی و هی تر بۆ وڵاتی شام و میسر، و دواتریش ڕۆڵیان لە پۆستە كارگێڕییەكان لەو دوو وڵاتە لە ماوەی چەرخەكانی (7- 9ك/ 13- 15ز).

وشە سەرەكییەكان: ڕۆڵ، ئەربلییەكان، كاگێڕی، شام، میسر.

1- پێشەكی:

شاری ئەربل یەكێكە لە شارە گرنگەكان چ لە سەردەمی پێش ئیسلام یانیش لە سەردەمە جیاوازەكانی ئیسلامدا و بە تایبەت لە سەردەمی ئەتابەكییەكان()(558– 630ك/ 1163 – 1233ز)، لەبەر ئەوەش بە پێویستمان زانی كە لە سەر ئەربل و لایەنی زانستی ئەم شارە و كەسایەتییەكانی ئەم شارە كە بەرەو وەلاتی شام و میسر كۆچیان كردووە، و لە چەرخەكانی (7- 9ك/ 13/ 15ز) لەوێ لە پۆستە كارگێڕییەكان خزمەتیان كردووە بنووسین، چونكە ئەو ئەربلیانە بوونەتە بەشێك لە مێژوو و پێشكەوتنەكانی وڵاتانی ناوبراو.

1- 1 گرنگی بابەت: گرنگی ئەم بابەتەش لەوەدایە كە هەر لەگەل نووسین لەسەر ڕۆلی ئەربلییەكان لە پۆستە كارگێڕییەكان لە وڵاتی شام و میسر لە چەرخەكانی (7- 9ك/ 13- 15ز)، پێویست دەكات كە باس لە لایەنی جوگرافی و مێژوویی و كەسە دەستەهەڵاتدارەكانی شاری ئەربل، و سەردەمی زێڕینی ئەم شارە، و چۆنیەتی هاتنی مەغولەكان بكەین بەرەو ئەو شارە و بەغدا، و پێویستە باس لەوەش بكرێت كە دەلێین ئەربلییەكان ئەوا كەسەكانی ناو شاری ئەربل و دەڤەرەكانی سەر بە ئەربلیش دەگرێتەوە.

2-1 هۆكار: هۆكاری هەڵبژاردنمان بۆ ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی كە لە سەر ئەم بابەتە و بە تایبەتی لە ژێر ئەم ناونیشانە نەنووسراوە، و ئەم بابەتە بەشێكە لە مێژووی كورد، لەبەر ئەوە ئارەزووی ئەومان كرد كە لەسەر ئەم بابەتە بنووسین و تێگەیشتن و زانیاریمان دەربارەی ئەم بابەتە هەبێت.

3-1 خوێندنەوەكانی پێشووتر : سەبارەت بە خوێندنەوەكانی پێشووتر لە سەر بابەت هیچ پەرتووك و توێژینەوەیەك نیە كە بەشێوەیەكی 100% بە ناوی ڕۆلی ئەربلییەكان بێت، بەڵام هەندێ پەرتووك هەن كە باس لە ڕۆلی زانا و كەسایەتییە كوردەكان دەكەن لە شارستانییەتی ئیسلام و وەلاتانی شام و میسر، كە لە ناوەڕۆكی ئەمانەشدا ناوی هەندێ لە ئەربلییەكان هاتووە، وەك: پەرتووكی (اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية دراسة عن دور الكرد الحضارى في مصر و بلاد الشام خلال عهد المماليك البحرية (648– 784هـ/ 1250– 1382م)) ی (قادر محمد حسن) و (دور الكورد الحضاري في مصر و بلاد الشام خلال عهد المماليك الجراكسة) ی (كامل أسود قادر) هتد.

4-1 دابەشبوون: ئەم توێژینەوەیە بە سەر پێشەكی و سێ تەوەر دابەشكراوە ئەوانیش: تەوەری یەكەم: ناو و جوگرافیای ئەربل، تەوەری دووەم: هۆكارەكانی كۆچكردنی ئەربلییەكان بۆ وڵاتانی شام و میسر، تەوەری سێیەم: ڕۆلی ئەربلییەكان لە پۆستە كارگێڕییەكان لە وڵاتی شام و میسر لە چەرخەكانی (7- 9ك/ 13- 15ز)، ئەمە جگە لە دەرئەنجام و لیستی سەرچاوەكان.

5-1- سەرچاوەكانی زۆرترین سوودیان لێ وەرگیراوە: لەم توێژینەوەیەدا هەندێ سەرچاوەی سەرەكی و لاوەكی بەكارهێنراون، لەوانیش سەرچاوە سەرەكیەكانی وەك: پەرتووكی (معجم البلدان) ی (یاقوت الحموي) و (تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير و الأعلام) ی (الذهبي)، (الوافي بالوفيات) ی (الصفدي) و (الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة) ی (ابن حجر العسقلاني)، ئەمە جگە لە سەرچاوە لاوەكیەكانی وەك: پەرتووكی (اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية دراسة عن دور الكرد الحضارى في مصر و بلاد الشام خلال عهد المماليك البحرية (648– 784هـ/ 1250– 1382م)) ی (قادر محمد حسن) و (دور الكورد الحضارى في مصر و بلاد الشام خلال عهد دولة المماليك الجراكسة) ی (كامل أسود قادر) و (إسهامات العلماء الأكراد في بناء الحضارة الإسلامية خلال القرنين السابع و الثامن الهجريين (13- 14م)) ی (تريفة أحمد عثمان البرزنجي)، و هتد.

6-1 ئاستەنگەكان: ڕەنگە ئەنجامدانی هەر كارێك بەربەست و ئاستەنگی تێكەوێت، ئێمەش تا ڕادەیەك تووشی ئەو بەربەست و ئاستەنگانە بووین، كەمی كات و پەلەكردن لە نووسینی بابەت، یەكێكن لە ئاستەنگەكان، بەڵام زۆر سوپاس بۆ خوای گەورە، هەر چۆنێك بێت زۆرینەی كارە پێویستەكانی ئەم توێژینەوەیەمان جێبەجێكرد.

2- تەوەری یەكەم: ناو و جوگرافیای ئەربل:

(إربل) "بالكسر ثم بالسكون و باء موحدة مكسورة، و لام بوزن إثمد، ولا يجوز فتح الهمزة لأنه ليس في اوزانهم مثل أفعل"، (الأصمعي) دەڵێت: (الربل) جورێكە لە دار، كە دەبێتە وەرزی زستان و كە گەرمای هاوین نامێنێت ئەوا گەڵا سەوزەكانی ئەم دارە دەپوكێن و دەكرێنەوە، هەر لە بارەی ناوی ئەربلەوە دەووترێت ڕەنگە لە (ربل) هوە هاتبێت واتا تەڕی كە لە دوای باران بارین زەوی تەڕ دەبێت (تربلت الأرض) كە لەوانەیە وشەی (إربل) لە (ربل) هوە هاتبێت (یاقوت الحموي، 1995م، ج1، ص137)، ئەربل شارێكی گەورەیە لە بۆشایی ئاسمانی زەوییەكی فراوان، خاوەن قەڵایەكی تۆكمەیە، و خاوەن خەندەقێكی زۆر قوڵە لە لایەكی شارەكەوە، ئەم شارە لە سەر گردێكی بەرزی پێكهاتوو لە خۆڵ بنیاتنراوە، و ماڵ و بازار و شتی تری لێ هەیە (القطيعي البغدادي، 1992م، ج1، ص51).

ئەربل ناوێكی كۆنە، و لە زۆر پەرتووكی مێژوویی و لە سەردەمی جیاوازدا هاتووە، بەڵام گرنگترین و كۆنترینیان كە باسی ئەربلی كردبێت، پەرتووكی شولكی (2093-

2046پ.ز) پاشای سۆمەریەکانە (3700- 2350پ.ز)، کە نزیکەی سالی (2000پ.ز) بە شێوەی ئوورbیلم هاتووە، هەروەها لە ئیمپراتوریەتی ئوری سێیەمیش (2113- 2006پ.ز) بە ئەربیلم هاتووە (باقر، 1966م، ص3)، هەروەها لە نووسینە بزمارییەکانی بابلیە ئاشوریەکانیش (1895- 1595پ. ز) بە ناوی ئەربائیلۆ هاتووە (الحسيني، 1958م، ص237)، ئەربل یەکێك بووە لە سەنتەرە کرنگەکانی ئاشوری (2600- 612پ.ز) ، لەبەر ئەوەی کە سەنحاریب (705– 671پ.ز) پرۆژەیەکی تایبەتی بۆ ئەربل دروست کردووە، هەر وەك ئەوەی کە لە نەینەوا کردوویەتی، ئەویش ڕاکێشانی ئاو بوو لە دۆلی بەستۆرە بۆ ئەربل(باقر، 1966م، ص3)، و ئەمە سەرەڕای هەبوونی پەرستگای خوداوەندی عەشتار لەم شارە (جميل، 1969م، مج25 ج1-2، ص342) هەروەها لە داتاشراو و نەخشی فارسیە کۆنەکانیش کە بە نووسینی بزماری نووسراوە، بە ئەربێرا هاتووە (شترك، مادة إربل، د/ ت، مج2، ص516)، لە ناوەکانی ئەربل: هاربیل، ئۆرویل، هارویل، ئەربیلا، ئەربیلیس، ئەربێرا و هاولێر(بنكنغهام، 1968م، ج1، ص147)، ئەم هەرێمە بە ئەربلیتس ناسراوە، لە بەر هەردوو زێ کە مەبەست لێی زێی گەورە و بچووکە، کە دەکەوێتە نێوان هەردووکیانەوە، و هەر لەبەر ئەمەشە بە ئەدیابین ناسراوە، یان لە لای خەلکی شامی کۆنەوە بە حەدیاب ناسرابوو کە دەکەوێتە باکوری وڵاتی دووئاوان، ئەربل پایتەختی شانشینی حەدیابی ئارامیەکان بووە، کە ئەمانە سەردەمانێك (731- 539پ.ز) لە ناوەڕاست و باکوری سوریا و بەشێك لە باکوری ڕۆژئاوای وڵاتی دووئاوان دەستەهەڵاتیان کردووە، (شترك، مادة إربل، د/ ت، مج2، ص516؛ حسين، 2014م، ص34).

شاری ئەربێلا دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتی دیجلە، و لە نێو چیاکانی کوردستانە، و تەنیا (20میل) لە گۆڕەپانی شەڕی گۆگامێلا (331پ.ز) وە دوورە، ئەو شەڕەی لە نێوان ئیسکەندەری مەکدونی گریکی (356- 323پ.ز) و داریۆسی سێیەمی شای ئەخمینیەکان (337- 331پ.ز) ڕوویداوە، ئەم دەڤەرە دەشتاییەکی فراوان و چەند گرد و بانێکیشی تێدا بووە، و بۆ هاتووچۆ کردنی لەشکر و ئەسپ و گالیسکەکانیان گونجاو بووە، بە تایبەتیش لە بەرژەوەندی ئەو لایەنە بووە کە ژمارەی لەشکرەکەی زیاتر بووە، داریۆس ئەم شوێنەی بۆ شەڕی یەکلایی کەرەوە دەسنیشانکردووە، چونکە دەکەوتە ناوەڕاستی دەڤەرەکانی ژێر دەستەهەڵاتی بەڵام لەم شەڕەدا بەرامبەر بە ئیسکەندەر شکست دەهێنێت (خباز، 1927م، ص34 – 35؛ بنكنغهام، 1968م، ج1، ص120). ئەربل شارێکی گەوریە لە بۆشایی ئاسمانی زەوییەکی فراوان لە باکوری عێراق (العمري، 2002م، ج3، ص260)، لە نێوان هەردوو زێی گەورە و بچووك (ابن حوقل، 1938م، ج1، ص208؛ الحميري، 1980م، ص26) لە نزیك مووسڵ (زين الدين، 1995م، ص68)، قەڵایەکی تۆکمەی هەیە، کە تەتاریەکان نەیانتوانیوە زیانی پێ بگەیێنن (القزويني، د/ ت، ص390)، درێژیەکەی ئەربل (68,5پلە) و پانیەکەیشی نزیکەی (35,5پلە) بووە، زۆربەی خەلکەکەی کورد بوون، بەڵام هەموو دەڤەرەکە و جوتیارەکان و هەر شتێکی بە کوردەوە بەسترابووەوە بە عەرەب کرابوون، بەڵام لە لایەنی ژیانەوە ژیانێکی ئارامیان هەبووە، سەبارەت بە ئاوەکەیشی ئاوێکی پاك و سازگاری هەبووە، کە هیچ جیاوازیەکی لەگەل ئاوی دیجلە نەبووە، هەروەها سەوزە و میوەکانیشیان لە چیاکانی نزیکیانەوە دەهێنا (ياقوت الحموي، 1995م، ج1، ص138).

ئەربل (هەولێر) لەم سەردەمەی ئێمەشدا لە باکوریەوەی وەلاتی تورکیا، و بەشێك لە لیوای مووسڵە، لە باشوریشەوە لیوای کەرکوکە، لە ڕۆژهەلاتیش ئێران، و بەشێك لە لیوای سلێمانیە، لە ڕۆژئاوایشی لیوای مووسڵە، ڕووبەری لیوای ئەربیل (15870کم²) ئەمە بە پێی سالی (1957ز) (الحسيني، 1958م، ص235)، شاری هەولێر دەکەوێتە بازنەی پانی (11– 36) و هێلی درێژی (2– 42) ی ڕۆژهەڵات، کە ئەمەش ناوەڕاستی هەرێمێکی دەوڵەمەند و بە پیتە، کە دەکەوێتە بانێك کە بەرزاییەکەی (1300پێیە)، بەڵام بەرزی زەوی دەورووبەری قەڵاکەی دەگاتە (1332پێ) لە ئاستی ڕووی دەریا (شترك، مادة إربل، د/ ت، مج2، ص516 ، 522). هەروەها ڕووبەری زەوییەکانی بەرهەمە کشتوکالییەکانی دەگاتە (4000کم²)، کە دەکاتە ڕێژەی (25٪) ی سەرجەم ڕووبەرەکەی، و هەولێر دەکەوێتە دەڤەرێکی شاخاوی لە عێراق، لەبەر ئەوە لە چاندنیشدا پشت بە باران دەبەستێت، کەواتا چاندنەکەی دێمییە، هەروەها وەرزی باران بارینیش لە هەولێر و باکوری عێراق (کوردستان) بە گشتی لە ناوەڕاستی تشرینی یەکەم دەست پێ دەکات، و تا ناوەڕاستی مانگی ئایار بەردەوام دەبێت، زۆرترین ڕێژەی باران بارینەکەیشی لە مانگەکانی کانوونی دووەم و شوباتە (إسماعيل، 1971م، ص6؛ الخليل، 2013م، ص126)، لەبەر ئەوەش باشترین تۆو و میوەی لێ گەشە دەکات، هەر وەك ئەوەی ئاماژەمان پێدا کە زۆربەی چاندنەکانی پشت بە ئاوی باران دەبەستن، کە گرنگترینیان گەنم، جۆ، برنج، کونجی، نیسك، ماش، نۆك، توتن، و هەروەها بەربوومەکانی کە لە چیاکاندا دەڕوێن وەك گوێز، بەڕو، باوی، سماق، مازی، هەنجیر، ترێ و هەرمێ و هی تر، ئەمە جگە لە بوونی بەربوومەکانی ئاژەلیش وەك پەنیر، ڕۆن، خوری، پێست و هەنگوین (الحسيني، 1958م، ص235)، کە ئەمەش هۆکارێکە بۆ بە پیت بوونی ئەم دەڤەرە، و بوونی بە شوێنێکی قەرەبالغ و نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆری خەلکی تێدا.

شاری ئەربل لە گرنگترین و کۆنترین شارەکانی عێراقە، و هۆکاری گەشەکردنەکەیشی دەگەڕێتەوە بۆ شوێنەکەی کە لە ناو جەرگەی دەشتێکی کشتوکالی بە پیتە، و لە هەموو لایەکەوە چیای لێ نزیکە (العاني و أخر، 1979م، ص142)، چیاکانی هەولێر بەشێك لە چیاکانی باکور و باکوری ڕۆژهەڵاتی عێراق پێك دەهێنن، و بەشێك لەو چیایانە بە دارستان و گژوگیا داپۆشراون، کە ڕووبەریان دەگاتە نزیکەی (5000کم2)، کە ئەمانەش ناوی هەندێك لـــە چیاکـــانی هەولێرن: چیای حەسارۆست کە بەرزیەکەی دەگاتە (3607م)، کە ئەمەش بە بەرزترین چیاکانی عێراق هەژمار دەکرێت، هەوارەچۆکە، سیاکۆ، قەندیل، سەرگەراوە، هەندرین، شیرین، برادۆست، سەفین، پیرمام، هەریر و هی تر، هەر وەکو باس دەکرێت کە ئەم چیایانە دەوڵەمەندن بە کانزا، و هەروەها ژمارەیەکی زۆر هاوینەهەواریشی لێ هەیە (إسماعيل، 1971م، ص8- 10).

3- تەوەری دووەم: هۆکاری کۆچکردنی ئەربلییەکان بۆ وەلاتی شام و میسر:

بە شێوەیەکی گشتی هەبوونی کورد لە وڵاتی شام دەگەڕێتەوە سەردەمە ئیسلامیە یەکەمەکان، کاتێك چوونەتە نێو ئایینی نوێوە (ئیسلام)، شان بە شانی عەرەب و فارس و تورکەکان، کە هەماهەنگی و گونجانی کۆمەڵایەتی و ڕامیارییان لە دەولەتی ئیسلامدا پێکهێناوە، و هەمووشیان لە ئەرك و مافدا یەکسانبوون و هیچ شتێك ئەوانی لێك جیانەکردووەتەوە، تەنها کاری باش و لە خوا ترسی نەبێت (قادر، 2014م، ص18)، هەر وەکو لە قورئانی پیرۆزدا هاتووە {إن أكرمكم عند الله أتقاكم} (سورة الحجرات، الأية:12) کەواتا چاکترینتان لە لای خوا لە خوا ترسترینتانە. لێرەدا ئاماژە بە هۆکارەکانی کۆچکردنی ئەو زانا و کەسایەتیانە دەکەین، کە خاکی کوردستان و بەرەو وڵاتی شام و میسر جێهێشتووە، کە لە نێویشیاندا ئەربلییەکان هەنە ، لەو هۆکارانەش:

1-3 هۆکاری خۆ نزیککردنەوە لە سولتان و پیاوانی دەولەت:

ژمارەیەکی زۆر لە زانا و هۆزانڤان و ئەدیبی کورد ویستویانە بەرەو وڵاتی شام و میسر کۆچ بکەن، بە مەبەستی نزیکبوونەوە لە سولتان و پیاوانی دەولەت، ئەمەش بۆ

گەیشتن و بەدەستهێنانی پارە و پۆستی گرنگ بووە لە دەولەت، بە تایبەتیش کـــــە هەندێ لە سولتان و دەستهەڵاتدارەکان خۆیان لە هۆزانڤانەکان نزیك دەکردەوە، بـــــۆ ئەوەی بە هۆنراوەکانیان پەسنی دەست کەوت و زیرەکیەکـــانیان بکەن، هەروەهـــا هۆزانڤانەکان رۆلی باشیان هەبووە لە بلاوکردنەوەی دەنگوباس و باشیەکانی ســولتان لە ناو خەڵکدا، هەر لەبەر ئەوەش سولتان دیاری و شتی گـران بەهاىي پـــێ دەدان، لەبەر ئەمەش لەو کاتەدا وڵاتی شام و میسر بە سەنتەرێکی ڕامیاری گرنگ دادەنران بۆ ڕاکێشانی زۆرێك لە هۆزانڤانان، لـــەو هۆزانڤان و مێژوونووسە ئەربلیانەی کە لە وڵاتی شام و میسر لە ئەنجامی خۆ نزیکردنەوەیان لە دەستهەڵاتدارانی ئەو ســـەردەمە پۆستیان وەرگرتووە، ئیبن خەلەکـــــــان و صەلاحەدینی ئەربلی بوون، کـــــە ئیبن خەلەکان بووە بە گەورەی دادوەران (إبن خلكان، 1900م، ج1، ص110-113)، و صەلاحەدینی ئەربلیش بـــووەتە دەرگـــاوان= پەردەدار()(إبن شاكر، 1973، ج1، ص184).

2.3 قەیرانی ئابوری و برسێتی:

دەولەتی عەباسی پێش رووخانی بە چەند سالێك دووچاری قەیرانێکی ئابوری سەخت بوویەوە، کە ئەمەش بووەتە هۆکاری بەڵاوبوونەوەی گەندەلی و سەپاندنی باج بە سەر خەلکیدا، لە پێناو دابینکردنی مووچەی دەستهەڵاتداران و شوێنکەوتوانیان لە سەرکردە و میرەکان، لەبەر ئەوە بارودۆخی ژیان بە گشتی بەرەو ئاراستەیێکی خراپ ڕۆیشتووە، هۆکاری ئەم قەیرانانەش تووشبوونی وڵات بووە بە چەندین کارەساتی سروشتی ،کە چەندین زیانی مادی و گیانیشی بە دوای خۆیدا هێناوە، کە ئەم کارەساتانە کاریگەری دیاری کردووەتە سەر لایەنی ئابوری وڵات، بە تایبەتی لافاوانە ڕۆلی گەورەی لە سەر ژیانی زۆرێك لە خەلکی عێراق هەبووە و ئەوانی تووشی ترس و دلەڕاوکێ و زیانی مادی و گیانێکی زۆر کردووە کە بە ئاسانی نەتوانراوە قەرەبوو بکرێنەوە، بەڵام لە دوای کەوتنی سەنتەری خیلافەتی ئیسلامی لە شاری بەغدا، ژیانی ئابوری بە تایبەتیش لە سەرەتاکانی هێرشی مەغولییەکان بەرەو پەککەوتنێکی تەواو چووە، و نەهامەتی و ناخۆشیەکانیش زیاتر بوون، لەبەر ئەوەی کە وڵات تووشی زۆر قەیرانی ئابوری ببوو، لە سەروی هەمووشیانەوە کەمی خۆراك بوو، کە ئەمە بووە هۆکاری بەڵاوبوونەوەی برسێتی راستەوخۆ لە دوای کەوتنی بەغدا لە سالی (656ك/ 1258ز) (كاظم، 2020م، ص116) .

3.3 هۆکاری ڕامیاری و سەربازی:

یەکێکی تر لە بەلگەکانی کۆچکردنی کورد و ئەربلییەکان بۆ وڵاتی شام، تیکەل بوون و بەشداریکردنیان بووە لە ریزی لەشکری فاتمیەکان (297- 657ك/ 910-1171ز)، و لە شام کە ناوی ئەحمەد کوڕی زوحاکی کوردی دێت، کە ڕۆلێکی یەکلایی کەرەوەی لە یەکێك لە شەڕەکانی لەشکری فاتمی لەگەل لەشکری بیزەنتیەکان لە سالی (387ك/ 997ز) دا هەبووە، توانیویەتی سەرکردەی لەشکری بیزەنتی بکوژێت، و موسلمانان سەربخات (الروذراوري، د/ ت، ج3، ص228)، و هەندێ لە کوردەکان پۆستیان لە ناو دەولەتی فاتمیدا وەرگرتووە، وەك کەسێك بە ناوی عەلی کوڕی سلاری کوردی زرزاری کە نازناوی (العادل) ی هەبووە، پێش کوژرانی لە سالی (544ك/ 1153ز) پۆستی وەزیری خەلیفەی فاتمی (الظافربأمرالله544– 549ك/ 1149– 1154ز) ی وەرگرتووە، کە پێشتریش پۆستی والی ئیسکندەریە و بوحەیرەی وەرگرتبوو (إبن منقذ، 2003م، ص58 – 62؛ إبراهيم، 2013م، ص70). لە زۆربەی سەرچاوەکان ئاماژەکان بۆ ئەوەن، کە ڕێژەی کوردەکان لە میسر لەگەل دەستپێکی لەشکرکێشیەکانی ئەسەدەدین شێرکۆ، بۆ سەر ئەو وڵاتە لە سالەکانی (559– 564ك/ 1264– 1269ز) کە بڕیاری نورەدین مەحمود زەنگی کراون زیادیان کردووە، بە تایبەتیش لە هێرشی سێیەمدا (إبن الأثير، 1997م، ج9، ص305).

4-3 هۆکاری بازرگانی و بە دەستهێنانی پارە:

مەبەستی بەدەستهێنانی پارە هۆکارێکی بەهێز بووە بۆ ئەوەی زۆرێك لە زانایان بە کۆچکردن و جێهێشتنی وڵات هەلستن، کۆچکردنەکەشیان تەنیا بە مەبەستی زیادکردنی زانست و سوود وەرگرتن لە تێکەلاوبوون لەگەل خەلکی ئەو وڵاتانە نەبووە، بەلکو هەندێك لەوان تەنیا بۆ مەبەستی بازرگانیکردن بووە، لە هەمان کاتیشدا هەر لە ڕێگای بازرگانیەوە هەندێك لەوان دەیانخوێند و زانستەکەی خۆیشیان پەرەپێدەدا، هەروەها هەندێکی تریشیان لە پاڵ مەرامی بازرگانی و خوێندن، هۆکاری کۆچکردنیان دەگەرێتەوە بۆ خۆ نزیککردنەوە لە پیاوانی دەولەت و سەرکردەکان و لە لای ئەوان پێگەو پایەی بەرزیان وەردەگرت، بە تایبەتیش هۆزانڤانەکان کە لە هۆنراوەکانیان پەسنی سەرکردەکانیان دەکرد و بەم ڕێگایە پارەیان پەیدا دەکرد (كاظم، 2020م، ص117) .

5.3 هۆکاری خوێندن و وانە گوتنەوە:

بارودۆخی زانستی لە وڵاتی شام و میسر لە سەردەمی دەستهەڵاتی ئەیوبی و مەمالیکەکان لە ئاستێکی باشدا بووە، باشیی بارودۆخی ئەم دوو هەرێمەش لە ئەنجامی کۆچکردنی ژمارەیەکی زۆری زانایانی عیراق و کوردی بووە، بەرەو ئەو وڵاتانە، چونکە ئەم وڵاتانە پێشوازیان لە زانایان و زانست خوازان کردووە، کە هەر ئەمانەش بوون کاریگەرییەکی باشیان لە سەر ژیانی زانستی ئەم وڵاتانە هەبووە، وەك ئیبن خەلەکان (م:681ك/ 1283ز) (كاظم، 2020م، ص146).

6.3 هۆکاری جوگرافی:

هبەر نزیکی وڵاتی کورد لە شام، دەبینین کوردەکان لە دەڤەرە جیاوازەکانی وڵاتی شام بەڵاوبوون، و ڕۆلی گرنگیان لە دەڤەرەکەدا هەبووە، و هەندێك لە میرەکانیان دەستهەڵاتیان لە چەندین ناوچەی شامدا هەبووە، لەوانیش باس لە میرێکی کورد بە ناوی(إبن الشليل= تاشليل) کراوە کە لە دەورووبەری سالی (400ك/ 1009ز) بە هەندێ چالاکی سەربازی هەلساوە (الأنطاكي، 1990م، ص349)، دواتریش وڵاتی شام بووەتە پردێك بۆ بەستەنەوەی وڵاتی کورد بە میسرەوە کە دواتر کوردەکان بۆ ئەو وڵاتە کۆچیان کردووە و لەوێ ماونەتەوە.

7-3 جیاوازی مەزهەبی (خلاف المذهبي):

جیاوازی و ناکۆکی لە نێو پەیڕەوانی مەزهەبی سونەکان خۆیان هەبووە، و زۆرجار ئەم ناکۆکی و جیاوازیە پەرەی سەندووە، و بووەتە هۆکاری کوشتارییەکی گەورە لە نێوانیاندا لە ناو شاری بەغدای پایتەخت، هەروەها لە دەرەوەش کە چەندین جار لەم ڕووداوە دووبارە بووەتەوە، و هەر جارێك توند تر لە جاری پێشووتر، ئەمە جگە لە نێوان پەیڕەوانی سونە و شیعەش لە لایەکی ترەوە، کە چەندین جار ڕووداوی گەورە لە ناوەوە و دەرەوەی بەغدا ڕوویداوە (الغامدي، 1983م، ص206)، کە ئەمەش بووەتە هۆکارێکی دیاری کۆچکردنی زانایانی عێراق بە گشتی، و کورد و ئەربلییەکانیش وەکو بەشێك لەوان بۆ وڵاتانی شام و میسر، شایەنی باسە تا سەردەمانی ئێستاش جیهانی ئیسلامی بە

دەستی توند و تیژی مەزهەبیەوە دەنالێنێت، و ژمارەیەکی گەورەی پەیڕەوانی هەردوو مەزهەبی سونە و شیعەش بوونەتە قوربانی ئەم جیاوازی و ناکۆکیە.

4- تەوەری سێیەم: ڕۆڵی ئەربلییەکان لە پۆستە کارگێڕییەکانی وڵاتی شام و میسر لە چەرخەکانی (7- 9ك/ 13- 15ز):

1.4 جێگر (النيابة):

ئەم پۆستە بریتییە لە جێگر یانیش بریکارێك بۆ سولتان، هەموو ئەو دەستەهەڵاتانەیشی بەڕێوە بردووە کە سولتان هەیبووە، و هەموو داب و نەریتەکانی سولتانیشی زانیووە و مۆری سولتانیشی لە لا بووە (القلقشندي، د/ ت، ج1، ص17)، ئەو کەسەی کە ئەم پۆستەی وەرگرتووە، هەموو سیفەتەکانی سولتان یان پاشای وەرگرتووە، و لە زۆر شتدا نوێنەرایەتی ئەوی کردووە، و هەموو بڕیارە شەرعیەکانی جێبەجێکردووە، و چاودێریکردنی فەرمانبەرانی کردووە، و گرنگی بە ئاوەدانکردنی وڵات داوە، و پاراستنی سنوری سەربازی و دابینکردنی دادپەروەریشی لە ئەستۆ گرتووە (العمري، 1988م، ص94)، بێ گومان هەموو ئەم دەستەهەڵاتەیشی لە ئامادە نەبوونی سولتان و پاشادا هەبووە، و هەموو بڕیارەکانیشی وەکو هی سولتان جێبەجێکراوە و کەمتەرخەمی لێ نەکراوە. کاتێ مەمالیکەکان کۆنترۆلیان بە سەر وڵاتی شام و میسردا کردووە، وڵاتی شامیان دابەشکرد بۆ چەند بەشێك وەك شام (دیمەشق)، حەلەب، کرك، حەمص، تەرابلوس، حەما، صەفەد و غەزە، و لە هەر بەشێك جێگرێکیان داناوە، کە نوێنەرایەتی سولتانی لە قاهیرە کردووە، و ئەم جێگرانە زۆرێك لە کاروباری کارگێڕیان لە ئەستۆ بووە (حسین، 2013م، ص59). لە وڵاتی شام و میسریش چەندین کورد و لەوانیش ئەربلییەکان هەبوون کە ئەم پۆستەیان لە چەرخی نێوان حەفتەم تا نۆیەمی کۆچی/ سێزدە تا پازدەهەمی زایینی وەرگرتووە، لەوانیش:

- ئەبو عەمرو عوسمان کوڕی عیسا کوڕی دەرباس دادوەر زیائەدین عەمروی هەزبانی مارانی کوردی پاشان میسری (م: 602ك/ 1205ز)، کە ئەمە کەسێکی شافعی بووە، و قوتابی ئەبو عەباس کوڕی نەصر کوڕی عەقیلی ئەربلی (م: 567ك/ 1171ز) بووە (إبن العماد، 1986م، ج7، ص14)، و جێگری دەستەهەڵاتی لە قاهیرەدا وەرگرتووە، و دواتر لە لایەن صەلاحەدینی ئەیوبیەوە لە سالی (565ك/ 1169ز) پۆستی دادوەری لە میسر پێدراوە، ئەمە سەرەڕای وەرگرتنی پۆستی ئەوقاف و وانەگوتنەوە لە قوتابخانە لە قاهیرە، تا مردنی لە تەمەنی (90) سالیدا (البرزنجي، 2010م، ص212).

- عومەر کوڕی ئەسعەد کوڕی ئەبی غالب عیزەدینی ئەربلی (م: 675ك/ 1276ز)، کە ئەم کەسە جێگری دەستەهەلاتداری لە دیمەشق وەرگرتووە، هەروەها لە لایەنی زانستیشەوە تا مردنی کاری کردووە (البرزنجي، 2010م، ص216).

- یەحیا کوڕی محەمەد کوڕی ئیسماعیل (القاضي تاج الدين الأربلي الكردي) (م: 680ك/ 1281ز) جێگری دەستەهەڵاتی دیمەشق بووە، و پۆستی دادوەری لە حومص و بەعلەبەکدا وەرگرتووە، پاشانیش دادوەری حەلەب و دوو مانگ بەردەوام بووە، و دواتر لەبەر تەتارەکان بەرەو حومص چووە، و دواتر لە سالی (680ك/ 1281ز) شەهیدکراوە، کە تەمەنی لە شەست سالی بە یەك تا سێ سال تێپەڕی کردبوو (اليونيني، 1992م، ج4، ص133؛ الذهبي، 2003م، ج15، ص407).

- هەروەها عەلی کوڕی یوسف کوڕی محەمەد کوڕی بەدرانی ئەربلی عەلائەدین پاشان دیمەشقی، کەسێکی زانا بووە، و جێگری دەستەهەڵاتداری دیمەشق بووە، و لە سالی (752ك/ 1351ز) کۆچی دوایی کردووە (إبن حجر، 1972م، ج4، ص169– 170).

- ئیبراهیم کوڕی محەمەد کوڕی یوسف بە ڕەچەڵەك ئەربلی دادوەر جەمالەدین ئەبو ئیسحاق ناسراو بە (الحسباني)، لە دەوروبەری سالی (670ك/ 1271ز) لە دایکبووە، ئەمە جێگری دەستەهەڵاتداری دیمەشق بووە، و زیاتر لە بیست سال بەردەوام بووە، و بە ئایین و چاکەکانی لە دەستەهەڵاتیدا ناسراو بووە، لە (ذي القعدة‌ی سالی 755ك/ 1354ز) و لە تەمەنی (83) سالی کۆچی دوایی کردووە (إبن قاضي شهبة، 1987م، ج3، ص8؛ إبن حجر، 1972م، ج1، ص79).

- هەروەها لە هەندێ لە میرانی هەزبانیش ئەم پۆستەیان لە شارەکانی وڵاتی شام وەرگرتووە، لەوانیش میر عەلائەدین کوڕی ناصرەدین محەمەد کوڕی هەزبانی، کە پۆستی جێگری دەستەهەڵاتداری شاری قودسی لە سالی (809ك/ 1406ز) وەرگرتووە، و هەر لە هەمان سالدا کۆچی دوایی کردووە (مجيرالدين، 1968م، ج2، ص274).

- هەزبانیەکی تر ئەویش میر روکنەدین عومەر کوڕی هەزبانی، یەکێکە لە دیارترین کەسایەتییە کوردیەکان و زیاتر لە جارێك پۆستی جێگری دەستەهەڵاتداری لە وڵاتی شام وەرگرتووە، لە ڕووداوەکانی سالی (803ك/ 1400ز) کە مێژوونووس مەقریزی (م: 845ك/ 1442ز) دەڵێت: کە جارێکیان میر روکنەدین عومەر کوڕی هەزبانی لە جێگری دەستەهەڵاتی شاری حەما دوور خراوەتەوە، بەڵام دواتر لە سالی (806ك/ 1403ز) بووەتە جێگر لە کرك، بەڵام لە سالی (807ك/ 1404ز)، و جارێکی تر لە سالی (810ك/ 1407ز) بۆ جێگری حەما گەڕێنرایەوە، و تا سالی (812ك/ 1409ز) بەردەوام بووە و جارێکی تر دوور خراوەتەوە، بۆ پۆستی گەورەی دەرگاوان (حاجب الحجاب)() لە دیمەشق گواستراوەتەوە (المقريزي أ، 1997م، ج6، ص63، 98، 193)، و وا دیارە کە دەستەهەڵاتدارانی مەملوکی خزمەتی روکنەدینیان لەبەر چاو نەبووە، لەبەر ئەوە لە سالی (821ك/ 1418ز) بڕیاری دوور خستنەوەی بۆ تەرسوس دراوە، بەڵام ئەم بۆیارە جێبەجێ نەکراوە، بەلکو بڕیار دراوە کە بکرێتە جێگری بەهسنا (نيابة بهسنا)()(المقريزي أ، 1997م، ج6، ص464).

- هەروەها میر ناصرەدین محەمەد کوڕی هەزبانی (م:824ك/ 1421ز)، کە جێگری دەستەهەڵاتداری حەمای لە سالی (791ك/ 1388ز) دا وەرگرتووە، و ماوەی سێ مانگ لێی بەردەوام بووە، و دواتر لە هەمان سالدا لادراوە (قادر، 2014م، ص36– 37).

- میر شەرەفەدین موسا کوڕی هەزبانی، ئەمەش یەکێکی تری هەزبانی و ئەربلیە کە پۆستی جێگری دەستەهەلاتداری وەرگرتووە، کە لە سالی (805ك/ 1402ز) پۆستی جێگری غەزە (نيابة غزة)() ی وەرگرتووە، و لە هەمان سالدا بۆ (نيابة الرحبة)()گواستراوەتەوە (إبن حجي، 2003م، ج2، ص552، 583)، و لە سالی (813ك/ 1410ز) بە بڕیارێکی سولتان بۆ جێگری بەعلەبەك گواستراوەتەوە، بەڵام بۆ ئەم پۆستە نەچووە و پێی ڕازی نەبووە، سەرچاوە مێژووییەکانیش باسی هۆکاری ڕەتکردنەوەی بۆ ئەم پۆستە ناکەن (قادر، 2014م، ص137).

2.4 والی (الولاية):

پۆستی والی یەکێکە لە پۆستە کارگێڕیە گرنگەکان لە دەوڵەتی ئیسلامی، بەڵام لە سەردەمانی پێش مەمالیکەکان بە والی گوتراوە (صاحب الشرطة) یانیش (صاحب العسس)، ووشەی (عسس) ئەوانە بوون کە بە شەوان دەگەڕان و چاودێری خەڵکیان دەکرد (المقريزي ب، 1997م، ج3، ص388)، بەڵام لە سەردەمی مەمالیکەکان ئەو کەسەی ئەم پۆستەی وەرگرتووە، بە والی ناسراوە، و ئەرك و بەرپرسیاریێتی زیاتر بووە، لەوانیش چاودێری کردنی ئاسایش، و زۆربەی کات ئەوانەی ئەو پۆستەیان وەرگرتووە لە (أمراء العشرات)() بوون (قادر، 2014م، ص43)، هەروەها ووشەی والی بۆ ئەوەش بەکاردێت کە بەرپرسە لە نەهێلانی تاوانکاری و دز و مەی خۆرەکان و هی تر (السبكي، 1948م، ص43)، ئە کەسەی دەبووە والی خاوەنداری هەموو شتێکی دەکرد، و بە ئارەزووی خۆی سەرەدەری تێدا دەکرد، و هەستی بەوە دەکرد کە توانای ڕاپەڕاندن و ئەنجام دانی هەموو کارێکی هەیە (إبن الأثير، 1979م، ج5، ص227) ، لە ئەربلییەکانی پۆستی والیان لە وڵاتی شام و میسردا وەرگرتووە:

- عیزەدین محەمەد کوڕی ئەبی هیجا کوڕی محەممەد (الأمیر الفاضل الهذباني الإربلي)، لە سالی (620ك/ 1213ز) لە دایك بووە، و لە گەنجاتیدا بەرەو وڵاتی شام چووە، وە کەسێکی باش بووە لە مێژوو و ئەدەب و قسەکردندا، کەسێکی کوردی ڕێزدار بووە، جامانەیێکی بازنەیی لە سەر کردووە، و پرچی تا سەر شانەکانی بووە، و بۆ ماوەیەك ویلایەتی دیمەشقی وەرگرتووە، لە کاروباری ڕامیاریشدا کەسێکی باش بووە، و لە (جەمادی دووەمی سالی 700ك/ 1301ز) و لە تەمەنی هەشتا سالیدا لە میسر کۆچی دوایی کردووە (الذهبي، 2003م، ج15، 956؛ الصفدي، 2000م، ج5، ص112).

- هەروەها هەزبانیەکی تر کە پۆستی والی وەرگرتووە، ئەویش میر شەهابەدین ئەحمەد کوڕی ئەسەدی کوردی هەزبانی، لە سالی (802ك/ 1399ز) بووەتە والی قاهیرە، و لە دوای نزیکەی مانگێك و لە هەمان سالدا لادراوە (الصيرفي، 1971م، ج2، ص46؛ المقريزي أ، 1997م، ج6، ص15، 18)، بەڵام هۆکاری لە کار لادانەکەی نەزانراوە.

3-4 دەرگاوان = پەردەدار (الحجوبية):

ئەو کەسەی ئەم پۆستەی وەرگرتووە پێی دەگوترا دەرگاوان (الحاجب)، و دەستەهەڵاتێکی زۆریشی هەبووە، لەوانیش ڕێگری کردن لە چوونی خەڵکی بۆ لای سولتان، تەنیا بە فەرمانی ئەم کەسە خەلك دەیتوانی بچنە لای سولتان، هەروەها چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوان سەرباز و سەرکردەکان جا چ لە ڕێگای ئەو یانیش بە گەڕانەوە بۆ لای جێگر، هەروەها لە زۆر کاتیشدا پۆستی جێگری سولتانیشی وەرگرتووە، و جگە لە سەرکردە مەزنەکان کەسێکی تر پۆستی دەرگاوانی پێنەدراوە (القلقشندی، د/ ت، ج4، ص20)، پۆستی دەرگاوان لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا پێی دەگوترێ سکرتێر یان سەرۆکی پێشوازی (یوسف، د/ ت، ج2، ص81)، لە پەرتووکی چەند لێکۆڵینەوەك دەربارەی مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستی (زرار سدیق تۆفیق) ئەم پۆستەی بە پەردەدار ناوبردووە (تۆفیق، 2008ز، ل153)، هەروەها گەورەی دەرگاوانان دەستەهەڵاتێکی دارایی زۆری هەبووە، هەروەکو ئەوەی کە دەیتوانی پارە بە سەر هەژار و کەم درامەت و بێوەژنەکان دابەش بکات (إبن کنان، 1991م، ص119)، شایەنی باسە ئەو کەسەی کە پۆستی دەرگاوانی وەردەگرێت، دەبێت کەسێکی بە وەفا و دلسۆز بێت، و جێی باوەڕ و نزیکی سولتان بێت، چونکە ڕاستەوخۆ و لە نزیکەوە پەیوەندی و کاری لەگەڵ سولتان هەیە، و هەموو شتێکی دەربارەی ژیان و کارەکانی سولتان دەزانێ، و بۆ کارەکەیشی پێویستی بە دانانی خشتەیەك بوو بۆ سەرەدانی خەڵك بۆ لای سولتان، لەم پۆستەشدا کورد و لە نێویشیاندا ئەربلییەکان بێ بەش نەبوون، و بوونەتە جێی باوەڕی سولتان و ئەم کارەیان لە وەلاتی شام و میسر پێ سپێردراوە، لەوانیش:

- مەمدود کوڕی عیسا کوڕی ئیسماعیل کوڕی محەمەد کوڕی سەعید، میری گەورەی دەرگاوان (الأمیر الکبیر الحاجب) عیزەدینی کوردی زەرزاری ئەربلی، ئەم کەسە لە دەوروبەری ئەربل لە دایك بووە، و لە تەمەنی هەشتا سالی، و لە (ڕەبیعی یەکەمی سالی 663ك/ 1265ز) لە میسر کۆچی دوایی کردووە (الذهبي، 2003م، ج15، ص92)، لەبەر ئەوەی نازناوی دەرگاوانی هەیە، و لە میسر کۆچی دوایی کردووە، ڕەنگە ئەو پۆستەی لەو وڵاتە وەرگرتبێت.

- هەروەها سەعد کوڕی محەممەد کوڕی عەلی کوڕی یەحیا کوڕی عەبدولصەمەد ئەبو قاسمی عەلەوی حوسێنی ئەربلی دەرگاوان (الحاجب)، لە سالی (607ك/ 1211ز) لە دایك بووە، ئەم کەسە لە دیمەشق و بەعلەبەك بینراوە، و تەمەنیشی گەیشتووەتە نزیکەی (90) سال ((الذهبي، 1988م، ج1، ص264)، هۆنراوەیشی هەبووە:

حاشاك حاشاك تخلو من خواطرنا   يا من يحجب عزة عن نواظرنا

أنت العليم بما تخفي ضمائرنا   ارحم بحقك اصغرنا و أكبرنا

ئەمەش دیار نییە کە لە کام شار دەرگاوان بووە، بەڵام بە پێی زانیاریەکان و بە پێی ئەوەی کە لە دیمەشق و بەعلەبەك بینراوە، ڕەنگە لە یەکێك لە شارەکانی وڵاتی شام دەرگاوان بووبێت.

- هەروەها هەزبانیەکانیش ئەم پۆستەیان وەرگرتووە، لەوانیش میر شەهابەدین ئەحمەد کوڕی محەممەدی هەزبانی کوردی، کە لە سالی (791ك/1388ز) پۆستی دەرگاوانی لە تەرابلوس وەرگرتووە (الصيرفي، 1970م، ج1، ص224؛ إبن قاضي شهبة، 1987م، ج3، ص262؛ إبن تغري بردي، د/ ت، ج11، ص327)، بەڵام ماوەی مانەوەکەی لەم پۆستەدا دیار نییە.

- هەزبانیەکی تر کە ئەم پۆستەی وەرگرتبێت ئەویش، میر شەرەفەدین موسا کوڕی هەزبانی یە، کە دوو جار پۆستی دەرگاوانی لە دیمەشق وەرگرتووە، جاری یەکەم لە سالی (805ك/ 1402ز)، و جاری دووەمیش لە سالی (807ك/ 1404ز) (إبن حجي، 2003م، ج2، ص586؛ المقريزي أ، 1997م، ج6، ص121؛ إبن تغري بردي، د/ت، ج12، ص310)، ڕەنگە دووجار بوونی میر شەرەفەدین بە دەرگاوان لە دیمەشق و لادان و گەڕاندنەوەی بۆ ئەو پۆستە، ڕەنگە لەبەر ئەو ئاژاوە و گێژاوە ڕامیاریانە بن کە لە دوای لەشکرکێشیەکانی تەیمورلەنگ لە وڵاتی شام لە سالی (803ك/ 1400ز) هوە لە دیمەشق هەبوون، (قادر، 2014م، ص50).

- میر ڕوکنەدین عومەر کوڕی هەزبانی، یەکێکی ترە لەو هەزبانیە ئەربلیەی کە پۆستی دەرگاوانی لە وڵاتی شام وەرگرتووە، سەرەڕای پۆستی جێگری دەستەهەڵاتداری لە حەما و تەرابلوس، ئەتابەکی لە دیمەشق، لە سالی (809ك/ 1406ز) پۆستی گەورەی دەرگاوانی لە دیمەشقیش وەرگرتووە، بەڵام هەر لە هەمەان سالدا لادراوە، لەبەر ئەوەی کە بووەتە ئەتابەك لە دیمەشق، بەڵام لە سالی (812ك/ 1409ز) جارێکی تر گەڕاوەتەوە بۆ پۆستی گەورەی دەرگاوانی، بەڵام هەر لە هەمان سالدا لادراوە، و دواتر لە سالی (816ك/ 1413ز) کراوە بە گەورەی دەرگاوانان لە شاری حەلەب، و لە سالی (821ك/ 1418ز) کۆچی دوایی کردووە (إبن حجي، 2003م، ج2، ص572، 877؛ المقريزي أ، 1997م، ج6، ص175، 350)، دامەزراندنی ئەم کەسە وەك دەرگاوان، و وەك ئەتابەك ڕەنگە بۆ لێهاتوویی و جێ متمانەی ئەم کەسە بۆ سولتان بێت.

4-4 وەزارەت (الوزارة):

پۆستی وەزیر بە گرنگترین و بەرزترین پلە لە ناو دەولەتی ئیسلامیدا دادەنرێت، کە ئەمەش پۆستی خاوەن پێنووسەکان بووە، و خاوەنی ئەم پۆستە لە دوای سولتان و خلیفە بە پلەی دووەم دێت (القلقشندي، د/ ت، ج4، ص28؛ أميدي، 2012م، ص109)، وەزارەت لە سەرەتای دامەزراندنیدا پۆستێکی سادە بووە، بەڵام دواتر و بەرەبەرە گەشەی کردووە (الدوري، 1950م، ج1، ص228)، وپۆستی وەزارەت لە سەردەمی ئیسرائیلیەکان و ساسانیەکانشدا (226- 651ز) هەبووە، بەڵام بە ڕامانێکی تری وەك هاریکار یان ڕاوێژکار کە پۆستێکی دیار بووە لە زۆربەی دەولەتەکان (الرفاعي، 1997م، ص102)، وەزارەت وشەیێکە لە وشەی (الوزر) وەرگیراوە، بە مانای قورسایی دێت، لەبەر ئەوەی وەزیر هەموو بارگرانیەکی حکومەت وەردەگرێت، یانیش (الوزر) بە واتای (الملجأ) بە واتای هانا بردنی خەلیفە یان پاشا و سولتان بۆ لای وەزیر و لە کارەکانیدا بۆچوونی ئەویان وەرگرتووە، یانیش ڕاوێژیان بە وەزیر کردووە، یانیش لە (الأزر) بە واتای (الظهر) یان پشت و پەنا دێت، کە پاشا خۆی بە وەزیرەوە بەهێز کردووە (الماوردي، د/ ت، ص50)، هەر وەك ئەوەی کە خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا لە بارەی پێغەمبەر موسا (س. خ) دەفەرموویێت: {**واجعل لي وزيرا من اهلي هارون أخي اشدد به أزري و أشركه في أمري**} (سورة طه، الأية: 29- 32)، {**ولقد أتينا موسى الكتاب وجعلنا معه أخاه هارون وزيرا**} (سورة الفرقان، الأية: 35).

دەربارەی وشەی وەزیر، پێشتر ئەم وشەیە بەکار نەهاتووە، تاکو لە سەردەمی عەباسیەکان، پۆستی وەزارەت کەوتووەتە سەر یاسا و ڕێچکەیەکی ڕێك و پێك، و بەو کەسەی کە پۆستی وەزارەتی وەرگرتووە گوتراوە وەزیر، کە پێشتر پێی دەگوترا نووسەر (کاتب) یان ڕاوێژکار (مشیر) (الرفاعي، 1997م، ص103). هەرچی دەربارەی مووچەی وەزیرەکانە لە سەردەمی مەمالیکەکان، کە دکتۆر کامل ئەسوەد قادر، لە زاری مێژوونووس (القلقشندي) یەوە، وەریگرتووە، بەڵام ئێمە ئەم تێکستەمان لە پەرتووکی (صبح الأعشى) ی (القلقشندي) نەبینی، کە مووچەی مانگانەی وەزیرەکان (250دینار) ی ئەو کاتە بووە، سەرەڕای درماڵە و بژێوی ڕۆژانە وەك گۆشت و نان ڕۆن ئالیکی سوارەکانیان، سەرەڕای ئەو جلەی کە ڕۆژانە لەبەریان کردووە (قادر، 2014م، 57). (نظام الملك الطوسي) (م: 485ك/ 1092ز) باس لە گرنگی پۆستی وەزارەت دەکات و دەڵێت: بەرژەوەندی پاشا و وڵات و گەندەڵی بەم کەسەوە بەندە، دڵخۆشی خەڵك، چاودێری کردنی باروودۆخ، لەشکر، حەوانەوەی پاشا و دڵنیا بوون و پاراستنی هەموو ئەمانە بەندە بە پۆستی وەزارەتەوە (الطوسي، 2007م، ص62- 63)، ئەمەش بەڵگەیە بۆ گرنگی ئەم پۆستە و لەبەر ئەوەش تەنیا کەسانی متمانە پێکراو ئەم پۆستەیان وەرگرتووە. لەو ئەربلیانەی کە ئەم پۆستەیان وەرگرتووە، چەند کەسایەتییەکی زرزاری ئەربلین لەوانیش:

- دادوەر بەدرەدین سنجاری کوردی، یوسف کوڕی عەلی یە (ابو المحاسن)، لە کوردی زرزاری یە، ئیبن خەلەکان دەڵێت: زۆر جار ئەم کەسە بە منی گوتووە، کە لە ساڵی (508ك/ 1114ز) لە چیاکانی ئەربل لە دایك بووم، بە ڕەچەڵەك زرزاری یە ((إبن خلكان، 1900م، ج6، ص266) ، یانیش لە ساڵی (578ك/ 1182ز) هەر لە چیاکانی ئەربل لە دایکبووە (محمد و أخر، 2009م، ص264)، بەڵام لە پەرتووکی (العبرفي خبر من غبر) (الذهبي) و (شذرات الذهب) ی (إبن العماد) دا بە زراری() هاتووە، ئەمە جێگای متمانەی پاشاکان بووە، لەبەر ئەوە مەلیك ئەشرەف موسا کوڕی عادلی ئەیوبی پۆستی گەورەی دادوەرانی لە بەعلەبەك پێداوە، کە لە نووسین و نامەکانیدا بە (أبي العز) ناوی بردووە، و چەندین مەمالیك و داروودەستەی هەبووە، هەروەها لە هەندێ کاتدا وەکو مامۆستا لە چەندین قوتابخانەی وڵاتی شام کاری کردووە (الذهبي، د/ ت، ج3، ص309؛ إبن العماد، 1986م، ج7، ص544؛ شمیساني، 1983م، ص99)، لە وەزیرە یەکەمەکانی دەوڵەتی مەمالیکی بەحریە، لە ساڵی (655ك/ 1257ز) و لە دوای ئەوەی کە میر شەرەفەدینی فائیزی() دەستگیر کراوە، ئەوا بەدرەدین سنجاری پۆستی وەزارەتی لە میسر وەرگرتووە (اليونيني، 1992م، ج1، ص49)، بەڵام ئەمەش زۆر لەم پۆستەدا نەماوەتەوە، تەنیا چەند مانگێك نەبێت، کە لە مانگی ڕەبیعی دووەم تا ڕەجەبی هەمان ساڵ، و لە کار لادراوە، لە پۆستی گەورەی دادوەران ماوەتەوە (إبن تغري بردي، د/ ت، ج7، ص42– 43)، هەرچەندە بەدرەدین سنجاری کەسێکی زانا نەبووە، بەڵام یەکێك بووە لە گەورەکانی هەردوو دەوڵەتی ئەیوبی و مەملوکی، و خزمەتی بەرچاوی بە هەردوو دەوڵەت کردووە (محمد و اخر، 2009م، ص265)، لە (14ی ڕەجەبی ساڵی 663ك/ 1264ز) لە قاهیرە کۆچی دوایی کردووە (اليونيني، 1992م، ج2، ص332)، بەڵام ئەگەر سەرنج بدەین و بە پێی ساڵی مردنی بێت، ڕەنگە بۆچوونی دروست لەبارەی ساڵی لە دایکبوونی ساڵی (578ك/ 1128ز) بێت، و ئەگەر بە پێی بۆچوونی یەکەم بێت ئەوا ئەو سەد و پەنجا ساڵ ژیاوە، کە ئەمە شتێکی تا ڕادەیەك مەحاڵە، و یان ڕەنگە لە ساڵی (580ك/ 1185ز) لە دایك بووبێت، و بەڵام هەڵە لە نووسینەوەی ساڵەکەدا کرابێت، و لە جیاتی (ثمانين) (ثمان) نووسرابێت.

- هەروەها دادوەر بورهانەدین خزر کوڕی حەسەنی زرزاری، لە ساڵی (616ك/ 1220ز) لە ئەربل لە دایك بووە، کە یەکێکی ترە لەوانەی کە لە کۆتاییەکانی ساڵی (677ك/ 1278ز) پۆستی وەزیری لە میسر وەرگرتووە، بەڵام لە دوای ئەوەی کە مەنسور سەیفەدین قەلاوون لە ساڵی (678ك/ 1279ز) بووەتە سولتانی مەمالیکەکان، بورهانەدینی لە پۆستی وەزیر لاداوە، و کەسێکی تری بە ناوی عیادەدین شوجاعی لە شوێنی داناوە، کە ئەمە یەکێك لە دیارترین سەرکردەی مەمالیکەکان بووە (إبن كثير، 1997م، ج17، ص608)، بەڵام لە دوای کەمتر لە ساڵێك لەکار لادانی جارێکی تر بورهانەدین سنجاری زرزاری گەڕێنرایەوە بۆ پۆستی وەزارەت لە وڵاتی میسر، و بۆ ماوەیە لەم پۆستە ماوەتەوە، بەڵام دیسان لە لایەن شوجاعی ناوبراو لە کار لادراوە، و لە ساڵی (680ك/ 1281ز) یەوە زیندانی کراوە، و دواتر ئازاد کراوە، و تا لە ساڵی (686ك/ 1287ز) کۆچی دوایی کردووە (حسن، 2009م، ص115).

لە ماوەی خوێندن و بە دواداچوونمان باسمان لە هەندێ پۆستی کارگێڕی گرنگ لە وڵاتی شام و میسر کرد، کە لە لایەن هەندێ لە ئەربلییەکانەوە بەڕێوەبردراون، و ڕەنگە چەند پۆستی تر هەبن کە گرنگیان لەوانەی باسمان کرد کەمتر بن، کە ئەربلییەکان لە بەڕێوەبردنی ئەوانیش ڕۆڵیان هەبووە وەك:

4-5 تەورهەڵگری= تەورداری (الطبردارية):

ئەم لە بنچینەدا وشەیەکی فارسی یە، و بە مانای ئەوە دێت کە ئەو کەسەی تەوری وەرگرتووە، و لە دەوروبەری سولتان بووە لە کاتی سەرکەوتنی لە کالیسکەکەی و شتی تر، کە لە دوو وشە پێك دێت (طبر) بە واتای تەور دێت، و (دار) بە مانای بگر یان ئەو هەڵگری تەورە، و ماناکەی کە بە تەورەکەی شتێك دەشکێنێت (دهمان، 1990م، ص106)، ئەمە لە سەردەمی مەمالیکەکان بە بەشێك لە سەربازەکان گوتراوە، ئەوانەی کە تەوریان وەرگرتووە و چاودێری سولتانیان کردووە لە کاتی سەرکەوتنی لە کالیسکەکەی (حلاق و أخر، 1999م، ص145)، لە لای ڕاست و چەپی سولتان، و ئەو تەورەی بە دەستیانەوە بووە لە ئاسنی پۆلایین بووە، بۆ لێدانی دوژمنەکان ئەگەر لە سولتان نزیك بوونایەتەوە (حسين، 2013م، ص78).

- هەزبانیەکانی ئەم پۆستەیان وەرگرتووە وەك: میر شەهابەدین ئەحمەد کوڕی ئەسەدی هەزبانی کوردی، یەکێکە لەو سەرکردانەی کە لە ساڵی (781ك/ 1398ز) پۆستی (طبرداري) لە قاهیرە وەرگرتووە، سەرەڕای بەڕێوەبردنی چەند پۆستێکی تری کارگێڕی لە هەمان کاتدا (المقريزي أ، 1997م، ج6، ص5).

- هەروەها هەزبانیەکی تر کە ئەم پۆستەی هەر لە قاهیرە وەرگرتووە، ئەویش محەمەد کوڕی ئەحمەد ناصرەدینی هەزبانی کوردی شافعی، کە کەسێك بووە هەردەم لە کۆڕی زانایان دانیشتووە، و کەسێك بووە کە بەڕۆژوو بووە، و نوێژی بە کۆمەڵی ئەنجامداوە، و نوێژی بەیانیانیشی لە مزگەوتی ئەزهەر ئەنجامداوە، و لە ساڵی (824ك/ 1421ز) کۆچی دوایی کردووە (إبن حجر، 1969م، ج3، ص263؛ السخاوي، د/ ت، ج7، ص128).

4-6 (النظر)():

هەندێك بە پۆستێکی ئاینی و هەندێکیش بە پۆستێکی کارگێڕی، بەڵام لە ماوەی خوێندنمان بۆ ئەم بابەتە بینمان کە زیاتر تایبەتمەندی کارگێڕی پێوە دیارە، دەکرێ پۆستی (النظر) بۆ دوو بەش دابەش بکرێ ئەوانیش:

4-6-1 نظر الأوقاف و الأحباس:

لە پۆستە ئاینیە کارگێڕیە گرنگەکانە، (ناظر الأحباس) سەرپەرشتی ئازووقەی مزگەوت و خانەقا و خلوەتگا و قوتابخانەکانە، و شوێنی تایبەتیش بۆ ئەوە هەبووە، کارێکی تریشی خێر و چاکەکردن بوو لەگەڵ هەندێ لە کەسانی دیاریکراو (القلقشندي، د/ ت، ج11، ص249)، و ئەو کەسەی کە پۆستی (نظر الأوقاف) ی وەگرتووە، پێویست بووە کە هەندێ تایبەتمەندی ڕەوشتی تێدا بێت وەك: دەستپاکی، زیرەکی، و دادپەروەری...هتد (البيطار، 1979م، ص58). بۆ یەکەم جار فاتمییەکان پۆستی (النظر) یان دامەزراندووە، و ئەو کەسە هەموو کارەکانی بەستراو بە ئەوقافی تایبەت و گشتیەوە بەڕێوە دەبرد، لە ئەو کەسە لە نێو چەندین زانای ناسراو بە دینداری و چاکە

هەڵدەبژێردرا، و ئەوقافی قوتابخانەکان گرنگیەکی تایبەتی هەبووە لە فێرکردن و پلەکەیشی بەرزتر دەبوو (قادر، 2014م، ص96).لەو ئەربلیانەی کە پۆستی (النظر الأوقاف) یان وەرگرتووە، ئەوانیش:

- ئیبن خەڵەکان، ئەحمەد کوڕی محەمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی خەڵەکان گەورەی دادوەران شەمسەدینی ئەربلی شافعی، لە سالی (608ك/ 1212ز) لە ئەربل لە دایکبووە، لە مەزهەبدا کەسێکی لێهاتوو بووە، و لە ئەدەب و شیعرشدا زانایەکی گەورە بووە، و خاوەنی پەرتووکی (وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان) هـ، و زۆر ناودار بووە (إبن شاكر، 1973م، ج1، ص110)، هەروەها لە سالی (659ك/ 1261ز) کاتێ کە پۆستی گەورەی دادوەرانی هەموو وڵاتی شامی وەرگرتووە، پۆستی (النظر) ی لە ئەوقافی مزگەوت و بیمارستان و قوتابخانەکان و...هتد وەرگرتووە (اليونيني، 1992م، ج4، ص233)، و لە (6 ڕەجەبی سالی 681ك/ 1283ز) کۆچی دوایی کردووە (إبن شاكر، 1973م، ج1، ص111).

2-6-4 سەرپەرشتی کارگێری: مزگەوت و خانەقا و بیمارستانەکان (نظر الإداري: الجوامع و الخانقات و البيمارستانات):

بۆ هەر دام و دەزگایەکی کۆمەڵایەتی لە دیمەشق وەك: بیمارستان و مزگەوت و قوتابخانە و خلوەتگا و گەنجینەکان سەرپەرشت (ناظر) ێك هەبووە، و مەرج نەبووە کە سەرپەرشتی بیمارستانەکان پزیشك بێت، بەڵام پێویست بووە کەسێك هەڵبژێردرێت کە لە ئاستێکی باڵای ڕەوشت جوانیدا بێت، و سەرپەرشت (ناظر) بەرپرسیار بوو لە هەر سەرەدەرییەکی بەرامبەر بە جێگری سولتان (زيادة، 1966م، ص160- 162)، و سەرپەرشت و بەرپرس بوو لە کاروباری مزگەوت و گوتاربێژەکان و لە نۆژەنکردنەوەی بینایەکان، هەروەها گوتاربێژیش بەرپرسیار بووە لە گوتارەکەی، و بانگبێژیش لە بانگکردنی خەڵکی بۆ نوێژ، کە ئەم کارانەش لە مزگەوتی گەورەی ئەمەوی لە دیمەشق و دوروبەری پایەیێکی تایبەت هەبووە، زۆر کەس هەبووە کە پۆستی (نظر) یان وەرگرتووە، تەنانەت گەورەی دادوەرانیش، هەروەها خلوەتگاکانیش سەرەڕای کاروباری دیکە مەلبەندی زانست و زانیاریش بوون، بەڵام لێرەدا سەرپەرشت (النظر) گەورەی دادوەران نەبووە، بەلکو سەربەخۆ بووە، و بۆ هەموو خلوەتگایەك جا هەر ناوێکی وەکو خانەقا یان ریباتی هەبێت، شێخێك یان گەورەیێکی هەبووە کە کاروباری داروەدستە و شوێنکەوتووانی خۆی ڕاپی کردووە، و هەموو ئەم شێخانەش لە ژێر دەستەڵاتی کەسێك بوون بە ناوی (شيخ الشيوخ)، کە لە یەك کاتدا کاروباری هەمووانی بەڕێکردووە، و وەکو پردێك بووە لە نێوان ئەوان و پیاوانی سولتان، و ئەمانە گرنگیەکی تایبەت و بێ پایانیان هەبووە (زيادة، 1966م، ص160- 162).لەو ئەربلیانەی کە ئەم پۆستەیان وەرگرتووە ئەوانیش:

- موسا کوڕی ئەحمەد کوڕی محەمەد کوڕی ئیبراهیم کوڕی خەڵەکان کەمالەدین ئەبو فەتح کوڕی دادوەر شەمسەدین، لە سالی (651ك/ 1253ز) لە قاهیرە لە دایکبووە، لە دوای باوکی پۆستی سەرپەرشت (النظر) ی دیوانەکانی وەرگرتووە، بەڵام لەبەر ئەوەی کەسێکی باش نەبووە لەم پۆستەدا دوورخراوەتەوە، و لە مانگی (ڕەبیعی یەکەمی سالی 717ك/ 1317ز) کۆچی دوایی کردووە (إبن حجر، 1972م، ج6، ص137).

- محەمەد کوڕی ئەبی بەکر کوڕی عیسا کوڕی بەدرانی سەعدی ئیخنائی هەزبانی، ئەبو عەبدوڵڵا عیلمەدین کوڕی دادوەر شەمسەدین گەورەی دادوەرانی شافعی لە شام و میسر، پێشنوێژ، فەقێ، سەرپەرشتی گەنجینە بووە، لە سالی (664ك/ 1266ز) لە قاهیرە لە دایکبووە، یەکێك بووە لە گەورە زانایانی سەردەمی خۆی، دادپەروەر، دیندار، چاکەکار، دەستپاك، زیرەك و نەرم نیان بووە، و زۆر گوێی لە فەرمووده بووە، و کەسێك بووە کە زۆر ئارەزووی زانستی کردووە، و ئارەزووی ڕیوایەتکردنی فەرموودەیشی هەبووە، لە شیکردنەوەی قورئانیش بەهرەی هەبووە، و لە سالی (732ك/ 1322ز) لە قاهیرە کۆچی دوایی کردووە (إبن حجر، 1998م، ص412).

- محەمەد کوڕی عەبدوڵڵا کوڕی حسین کوڕی عەلی ئەربلی، ئەبو فەرەج شەهابەدین زرزاری دیمەشقی شافعی یە (662ك/ 1250ز- 738ك/ 1337ز)، گەورەی دادوەران، موفتی، سەرپەرشت (مناظر) بووە (المدرس، 1983م، ص482؛ الهسنياني، 2012م، ص416).

- هەروەها دادوەر بورهانەدینی ئیخنائی، (المقريزي) (م: 845ك/ 1442ز) دەڵێت: کە بورهانەدینی چاودێر (المحتسب) پۆستی گەورەی دادوەرانی لە شوێنی تاجەدینی براکەی وەرگرتووە، و کەسێکی تر بە ناوی تاجەدینی جەمالی پۆستی سەرپەرشت (نظر) ی بیمارستانی مەنسووری لە شوێنی بورهانەدینی ئیخنائی وەرگرتووە (المقريزي أ، 1997م، ج4، ص261)، هەر چەندە نازانرێت کە ماوەی وەرگرتنی بورهانەدین بۆ پۆستی (نظر) چەند بووە، بەڵام لەبەر ئەوەی کە ئەم پۆست و ئەو پۆستی کردووە، و دواجار پۆستی گەورەی دادوەرانی وەرگرتووە، دوو کەسی تر لە شوێنی ئەو دانراون لە پۆستەکانی چاودێری (الحسبة) و سەرپەرشت (النظر).

- هەروەها دادوەر محیەدینی ئیخنائی، لە سالی (895ك/ 1489ز) پۆستی جێگری سەرپەرشتی (ناظر) ی بیمارستانی نوری لە دیمەشق وەرگرتووە، کە ئەم بیمارستانە لە لایەن نورەدین محمودی زەنگیەوە ئاوادکراوە (قادر، 2014م، ص61).

3-6-4 (ناظر الحرمين القدس و الخليل):

ئەو کەسەی ئەم پۆستەی وەرگرتووە بەم ناوە ناسراوە، کە کارە سەرەکیەکەیشی سەرپەرشتی کردنی هەر کارێکی پێویستە کە کە حەرەمی شەریف لە قودس و حەرەمی ئیبراهیمی لە خەلیل() پێویستیان پێ هەبێت لە چاکسازی و نۆژەنکردنەوە، و هەروەها ئەم کەسە دەیتوانی سەرپەرشتی و مامەڵە بە داهاتی تایبەتی ئەم دوو حەرەمە شەریفە بکات، هەروەها لە کارێکی تری ئەم کەسە سەرپەرشتی کردنی سەرچاوە ئاوییەکان ئەم دوو حەرەمە بووە کە بۆ نوێژ خوێنان دابین دەکرا (المهتدي، 2000م، ص295؛ النقر، 2006، ص79). ژمارەیەك لە کوردەکان پۆستی سەرپەرشتی کردنی کاروباری هەردوو حەرەمیان وەرگرتووە، کە لە نێویشیاندا ئەربلییەکان هەبوون وەك:

- شێخ صەلاحەدینی ئەربلی محەمەد کوڕی عومەر کوڕی عەلی کوڕی بەدر، سەرەڕای پۆستە ئاینیە باڵاکان پۆستی (ناظر الحرمين) یشی وەرگرتووە، و لە سالی (796ك/ 1393ز) کۆچی دوایی کردووە (قادر، 2014م، ص87).

ئەمە ئەو پۆستە کارگێریانە بوون کە ئەربلییەکان لە وڵاتی شام و میسر ڕۆلیان لە بەڕێوەبردنیاندا هەبووە، دەبێت ئەوەش لە یاد نەکەین کە ڕەنگە هەندێ جار هەندێکیان لە کارەکانیان دوور خرابێتنەوە و هەندێکیشیان لە کاتێکدا چەندین پۆستیان بەڕێوەبردووە، کە ڕەنگە هەندێ جار دوور خستنەوەکان لەبەر هۆکاری ڕامیاری یانیش کەمتەرخەمی ئەو کەسەی ئەو پۆستەی بەڕێوەبردووە، یانیش لەبەر ئەوە بوو بێت کە ڕکابەری لە سەر ئەو پۆستە هەبوو ئەم کەسانە دوورخراونەتەوە، و پێویستە ئەوەش بڵێین کە بەڕێوەبردنی چەند پۆستێك لە کاتێکدا ئەمەش نیشانەی متمانە و زیرەکی و بێ کەم و کورتی ئەو کەسە دەگەیێنێت، کە لەو پۆستانەدا خزمەتیان بەو وڵاتانە کردووە، و ڕەنگە لە بەرامبەر ئەوەش هەندێ جار پاداشتیان وەرگرتبێت، و بووبێتنە کەسە نزیکەکانی سولتانەکانیان.

بە پێی ئەم توێژینەوەیە ژمارەی ئەربلی، هەزبانی، زرزاری، خەڵەکانی، ئیخنائی (27) کەسایەتی بوون، کە (19)یان لە وڵاتی شام و (8)یشیان لە وڵاتی میسر خزمەتیان کردووە، بەڵام هەندێ لەم کەسایەتیانە لە هەردوو وڵاتدا خزمەتیان کردووە.

5. دەرئەنجام:

1-کۆن و لە مێژینەیی هەبوونی شاری هەولێر و هەبوونی ژیان تێیدا لە چەندین سەردەمی مێژوویی کۆن و ناوەڕاست و تا سەردەمی ئێستاش.

2-هاتنی ناوی ئەربل بە چەندین شێوەی جیاواز و لە سەردەم و نووسراو و لە لایەن کەسە جیاوازەکاندا، تا گەیشتن بە ناوی هەولێر.

3-ئەم شارە بووەتە شوێنی تۆمارکردنی چەندین شەڕ و داستانی دەستەویەخە و یەکلایی کەرەوەی نێوان لایەنەکان، وەك شەڕی گۆگامێلای نێوان ئیسکەندەری مەکدۆنی و داریۆسی فارسی، و شەڕی زێی نێوان ئەمەوی و عەباسیەکان.

4-هۆکارەکانی کۆچکردنی ئەربلییەکان بۆ وڵاتانی شام و میسر زۆرن، بەڵام بە بۆچوونی خۆمان و ئەوەندەی ئێمە پێی گەیشتین، هۆکاری خوێندن، و زانست، و هـــــــــاتنی مەغولەکان و داگیرکردنیان بـــۆ عێراق و ئەربل، لە سـەرەکیترین هـۆکارەکانن، چـــونکـە مەغولەکان هەڕەشەیەکی گەورە بوون بۆ سەر ژیان و گیانی خەڵکی بەگشتی.

5-زۆرینەی ئەو ئەربلیانەی لە وڵاتی شام و میسر لە چەرخەکانی (7- 9ك/ 13- 15ز) خزمەتیان کردووە، لە سەر مەزهەبی سونەی شافعی بوون، تەنیا کەمێکیان نەبێت کە سەر بە مەزهەبی مالکی بوون، ڕەنگە ئەمەش لەبەر تێکەڵاوبوونیان بێت لەگەل خەلکی ئەو دەڤەرانەی کە تێیدا ژیاون.

6-لە پال خزمەتکردنیان بە پۆستە کارگێڕییەکان، زۆرێك لە ئەربلییەکان لە بواری تریش خزمەتیان بە وڵاتانی شام و میسر لە چەرخەکانی (7- 9ك/ 13- 15ز) کردووە، وەك لایەنی زانستی و ڕامیاری.

7-دوورخستنەوەی هەندێك لە ئەربلییەکان لە پۆستە کارگێڕییەکانیان، لە هەبوونی بەربەرکانێی ڕامیاری نێوان کەس و سەرکردەکان بۆ بە دەستهێنانی ئەو پۆستانە.

8-هەندێ لەو ئەربلیانەی کە باسکراون، تەنیا بە ڕەچەڵەك ئەربلین، بەڵکو لە دایکبوون و خزمەتکردن و ژیان و مردنیان هەموو لە وڵاتی شام و میسر بووە.

6. لیستی سەرچاوەکان:

1.6 قورئانی پیرۆز.

2.6 سەرچاوە بنچینەییەکانی عەرەبی و بە عەرەبی کراو:

1- إبن الأثير، 1997م، الكامل في التاريخ، دار الكتاب العربي، بيروت.
2- إبن تغري بردي، د/ت، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، دار الكتب، د/ م.
3- إبن حجي، 2003م، تاريخ إبن حجي، دار حزم، بيروت.
4- إبن حجر، 1969م، إنباء الغمر بأبناء العمر، جنة إحياء التراث الإسلامي، مصر.
5- إبن حجر، 1972م،الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ط2، مجلس دائره المعارف العثمانية، حيدر اباد.
6- إبن حجر، 1998م، رفع الإصر عن قضاة مصر، مكتبة الخانجي، القاهرة.
7- الحميرى، 1980م، الروض المعطار فى خبر الأقطار ، ط2، مؤسسة ناصر للثقافة، بيروت.
8- إبن حوقل، 1938م، صورة الأرض، دار صادر، بيروت.
9- إبن خلكان، 1900م، ، وفيات الأعيان فى أنباء أبناء الزمان، دار صادر، بيروت.
10- الذهبي، 1988م، معجم الشيوخ الكبير للذهبي، مكتبة الصديق، الطائف.
11- الذهبي، 2003م، تاريخ الإسلام و وفيات المشاهير و الأعلام، دار الغرب الإسلامي، د/ م.
12- الذهبي، د/ ت، العبر في خبر من غبر، دار الكتب العلمية، بيروت.
13- زين الدين، 1995م، الأماكن او ما اتفق لفظة و افترق مسماه من الأمكنة، دار اليامة، د/ م.
14- السبكي، 1948م، معيد النعم و مبيد النقم، دار الكتاب العربي، القاهرة.
15- السخاوي، د/ ت، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، دار مكتبة الحياة، بيروت.
16- الصيرفي، ج1، 1970م، ج2، 1971م، نزهة النفوس و الأبدان في تواريخ الزمان، مطبعة دار الكتب، د/ م.
17- إبن شاكر، 1973م، فوات الوفيات، دار صادر، بيروت.
18- العمري، 1988م،التعريف بالمصطلح الشريف، مطبعة العاصمة، بيروت.
19- العمري، 2002م، مسالك الأبصار فى ممالك الأمصار، المجمع الثقافي، ابوظبي.
20- الصفدي، 1998م،أعيان العصر وأعوان النصر، دار الفكر المعاصر، بيروت.
21- الصفدي، 2000م، الوافي بالوفيات، دار إحياء التراث، بيروت.
22- إبن العماد، 1986م، شذرات الذهب في أخبار من ذهب، دار إبن كثير، دمشق.
23- الطوسي، 2007م، سير الملوك أو سياست نامه، دار المناهل، بيروت.
24- إبن قاضي شهبة، 1987م، طباقات الشافعية لإبن قاضي شهبة، عالم الكتب، بيروت.
25- القزويني، د/ ت، اثار البلاد و اخبار العباد، بيروت.
26- القطيعي البغدادي، 1992م، مراصد الأطلاع عن الأسماء الأماكن و البقاع، دار الجيل، بيروت.
27- القلقشندي، د/ ت، صبح الأعشى في صناعة الإنشاء، دار الكتب العلمية، بيروت.
28- إبن كثير، 1977م، البداية والنهاية، دار هجر، د/ م.
29- إبن كنان، 1991م، حدائق الياسمين في ذكر قوانين الخلفاء و السلاطين، دار النفائس، بيروت.
30- الماوردي، د/ ت، الأحكام السلطانية، دار الحديث ، القاهرة.
31- مجير الدين، 1968م، الأنس الجليل بتاريخ القدس و الخليل،المطبعةالحيدرية، النجف.
32- المقريزي أ، 1997م، السلوك لمعرفة دول الملوك، دار الكتب العلمية، بيروت.
33- المقريزي ب، 1997م، المواعظ و الإعتبار بذكر الخطط و الأثار (الخطط المقريزية)، دار الكتب العلمية، بيروت.
34- المهلبي، د/ ت، الكتاب العزيزي أو المسالك والممالك، د/ م.
35- ابن منقذ، 2003م، الإعتبار، ط2، المكتب الإسلامي، بيروت.
36- ياقوت الحموي، 1995م، معجم البلدان، ط2، دار صادر ، بيروت.
37- اليونيني، 1992م، ذيل مرآة الزمان، ط2، دار الكتاب الإسلامي، القاهرة

3-6 ژێدەرە عەرەبی و بە عەرەبی کراوەکان:

1- إبراهيم، خالدة سلمان، 2013م، الحياة الاجتماعية في مصر في العصر الايوبي 567– 648هـ/ 1171– 1250م، بيروت، دار و مكتبة البصائر.
2- إسماعيل، زبير بلال، 1971م، اربيل في ادوارها التاريخية، مطبعة النعمان، النجف.
3- باقر، طه، 1966م، المرشد الى مواطن الأثار و الحضارة الرحلة الخامسة بغداد– اربيل، مديرية الفنون و الثقافة الشعبية في وزارة الثقافة و الإرشاد، بغداد.
4- البرزنجي، تريفة أحمد عثمان، 2010م، إسهامات العلماء الأكراد في بناء الحضارة الإسلامية خلال القرنين السابع و الثامن الهجريين (13- 14م)، دار الكتب العلمية، بيروت.
5- بنكنغهام، جيمس، 1968م، رحلتي الى العراق سنة 1816، ترجمة: سليم التكريتي، مطبعة أسعد، بغداد.
6- حسن، قادر محمد، 2009م، اسهامات الكرد في الحضارة الاسلامية دراسة عن دور الكرد الحضارى في مصر و بلاد الشام خلال عهد المماليك البحرية (648– 784هـ/ 1250– 1382م)، سپيريز، دهوك.
7- حسين، محسن محمد، 2014م، اربيل في العهد الأتابكي، مكتب التفسير، أربيل.
8- الحسيني، السيد عبدالرزاق، 1958م، العراق قديما و حديثا، ط3، مطبعة العرفان، صيدا.
9- حلاق، حسان و صباغ، عباس، 1999م، المعجم الجامع في المصطلحات الأيوبية و المملوكية و العثمانية ذات الأصول العربية و الفارسية والتركية، دار العلم للملايين، بيروت.
10- خباز، حنا، 1927م، المعركة الفاصلة في التاريخ، إدارة الهلال، مصر.
11- الخليل، أحمد محمود، 2013م، تاريخ الكرد في العهود الإسلامية، دار أراس، أربيل.
12- الدوري، عبدالعزيز، 1950م، النظم الأسلامية، مطبعة نجيب، بغداد.
13- دهمان، محمد أحمد، 1990م، معجم الألفاظ التاريخية في العصر المملوكي، دار الفكر المعاصر، بيروت.
14- الرفاعي، انور. 1997م، الإسلام فى نضمه الإدارية و السياسية و العلمية و الإجتماعية و الإقتصادية و الفنية، دار الفكر، الرفاعي.
15- زيادة، نقولا، 1966م، دمشق في عصر المماليك، مكتبة لبنان، بيروت.
16- شميساني، حسن، 1983م، مدينة سنجار من الفتح العربي الإسلامي حتى الفتح العثماني، دار الأفاق الجديدة، بيروت.
17- العاني، خطاب صكار و البرازي، نوري خليل، 1979م، جغرافيةالعراق، مطبعة جامعة بغداد، بغداد.
18- الغامدي، سعد بن حذيفة، 1983م، سقوط الدولة العباسية و دور الشيعة بين الحقيقة و الإتهام، ط2، دار بن حذيفة، د/ م.
19- قادر، كامل أسود، 2014م، دور الكورد الحضارى في مصر و بلاد الشام خلال عهد دولة المماليك الجراكسة، مطبعة الحاج هاشم، أربيل.
20- لسترنج، كي، 1954م، بلدان الخلافة الشرقية، تعريب: بشير فرنسيس و كوركيس عواد، مطبعة الرابطة، بغداد.
21- المدرس، عبدالكريم محمد، 1983م، علمائنا في خدمة العلم و الدين، د/ م.
22- المهتدي، عبلة، 2000م، القدس تاريخ و حضارة (3000ق. م- 1917م)، دار نعمة، بيروت.
23- النقر، محمد حافظ، 2006م، تاريخ بيت المقدس في العصر المملوكي، دار البداية، الاردن.
24- الهسنياني، صالح شيخو رسول، 2012م، علماء الكورد و كوردستان، مطبعة هاوار، دهوك.
25- .يوسف، عبدالرقيب، د/ ت، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطى، د/ م.

4.6 ژێدەرەکان بە زمانی کوردی:

1- توفيق، زرار صديق، 2008ز، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی مێژووی کورد لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، چاپخانەی خانی، دهۆك.

5.6 بلاوکراوە و گۆڤارەکان:

1- البيطار، أمنة، 1979م، التعليم في دمشق في القرن السادس الهجري، مجلة أداب الرافدين، الموصل.
2- جميل، فؤاد (1969م) حدياب ... أربيلا ... وعشتار ... أربيلا، مجلة سومر ، مج25، ج1-2.
3- شترك، مادة إربل، د/ ت، دائرة المعارف الإسلامية، الشعب، القاهرة.
4- محمد، شوكت عارف و سليم، لولاف مصطفى ، 2009م، بدر الدين يوسف السنجاري (578- 663هـ/ 1182- 1264م) دراسة في دوره السياسي و القضائي، مجلة جامعة دهوك، دهوك.

7- پەراوێزەکان:

([1]) **ئەتابەك:** ئەتابەك لە دوو وشەی تورکی پێکهاتووە ئەوانیش: ئەتا بە واتای باوك، و بەك بە واتای میر دێت واتا میری باوك، یەکەمین کەسیش کە بەم نازناوە بانگکراوە نیزام مولکی وەزیری مەلیکشاە بوو (القلقشندى، د/ ت، ج6، ص3؛ خليل، 1985م، ص226).

([2]) **دەرگاوان= پەردەدار:** لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا پێی دەگوترێ سکرتێر یان سەرۆکی پێشوازی (يوسف، د/ ت، ج2، ص81).

([3]) **حاجب الحجاب:** پۆستێکی باڵای مەملوکیەکان بووە، و سولتان لە کاروباری خۆیدا ڕاوێژی پێ کردووە، و ئەو ئاگاداری هەموو بارودۆخی وڵاتەکەی لە کاروباری سەربازی و سڤیلش بووە (دهمان، 1990م، ص 59).

([4]) **نيابة بهسنا:** جێگرایەتیەکی بچووکی جێگری حەلەبی گەورە، کە لە هەزار کەس کەسێك لایەن سولتانەوە بە ڕێوڕەسمێکی شایستە لە قاهیرە هەڵدەبژێردرا (القلقشندي، د/ ت، ج4، ص233).

([5]) **نيابة غزة:** یەکێك لە جێگرایەتی ڕۆژئاوای دیمەشق بووە، ئەمەش لە هەر هەزار کەس کەسێك هەڵدەبژێردرا، و جێگرەکەش وەك جێگری سولتان سەرەدەری لەگەڵدا دەکرا، و ئەمە خاوەنی سەرکردە و پۆستی تایبەت بە خۆیان بوون (القلقشندي، د/ ت، ج4، ص204- 205).

([6]) **الرحبة:** شارێکە دەکەوێتە دیار مەزەر لە هەرێمی جەزیرە، لە ڕۆژئاوای ڕووباری فورات (لسترنج، 1954م، 137).

([7]) **أمراء العشرات:** ئەمانە لە چینی سێیەمی سەرکردەکانی دەوڵەتی مەمالیکەکانن، و یەکێك لەوان دەبێتە سەرکردەی دەهـ سوارچاك، و هەندێك لەم سەرکردانە ژمارەی سوارچاکەکانیان بۆ بیست زیاد کردووە (القلقشندي، د/ ت، ج4، ص15).

([8]) **زرارى:** بە پێی ئاخاوتنەکانی هەردوو مێژوونووس (الذهبي) و (ابن العماد) بێت، ڕەنگە زراریەکانی ئەمڕۆی دەورووبەری هەولێر، هەمان زرزاری یەکانی ئەو کاتە بن.

[9] **میر شەرەفەدینی فائیزی:** ناوی هەبەتوڵلا کوڕی صاعدە، کە کەسێکی نەسرانی بووە، و بووەتە موسڵمان، و ماوەیەك لە لای مەلیك فائیز کوڕی مەلیك عادل خزمەتی کردووە، لەبەر ئەوە بە فائیزی ناسراوە، و ئەمە دواتر لە لایەن سولتان سەیفەدین قوتزەوە دەستگیر کراوە، و زیندانی کراوە و لە سالی (655ك/ 1257ز) و لەوێ خنکاوە و مردووە (الذهبي، 2003م، ج14، ص791).

[10] **النظر:** لە توێژینەوەیەکی (أمنة البيطار) دا لە گۆڤاری (أداب الرافدين) داهاتووە، کە (النظر) پۆستێکی کارگێڕیە، و ئەمڕۆ بە مانای بەڕێوبەری گشتی قوتابخانەکان دێت، کە کاریشی کڕینی پێداویستیەکان و نۆژەنکردنەوەی قوتابخانەکانە، و موچەی فەرمانبەرانی دابین دەکات (البيطار، 1979م، ص58).

[11] **خەلیل:** ناوی شارێکە کە قەلا و ئاوایی و بازاڕی لێ هەیە، و لە نزیك قودسە کە ماوەی نێوانیان یەك ڕۆژە (ياقوت الحموي، 1995م، ج2، ص387)، هەروەها پەرستگا و گۆڕی ئیبراهیمی پێغەمبەر (س. خ) لێیە (المهلبي، د/ ت، ص82؛ ياقوت الحموي، 1995م، ج2، ص387)..